

**2013 чылдың
АПРЕЛЬ 2,
вторник**
Садар өртээ 5 рубль

<http://shyn.ru>

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

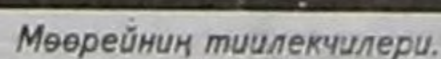
Өөредилге адырында

«ТЕРГИИН КИЖИЗИДИКЧИ БАШКЫ — 2013»

ги хүнде «Найырал» ке-

МАЛ

чылын республиканын
нары 488 553 баш төрүүр
415 270 баш хураганны
алыр сорулгалыг. Көдээ
ыйларда мал оолдааш-
евральдың сөөлгү хонук-
н эгелээш бо хүннерде
турар. Көдээ ажил-агый
аыш-чем болбаазырадылга
ның берген дыңнады-би-
т 28-тиң көргүзүглери-би-
алап алдыган чаш мал
баш саны ийи катап
207 645 баш четкен. Ол
үзүглөр бүгү төрүүр мал-
тык кезиин айтып турар.
ликада кожууннар аразын-
оолдаашкынының бирги
00 төрүүр хойдан 95 чаш
енди ап, планын 111,2 ху-
р күүсеткен Сүт-Хөл ко-

Жюри кежигүннеринин ажылының түңнели-биле 1-ги черге база «Тергиин кижизидикчи баш-

«Аңыяк кижизидикчи баш-
кы» — А. А. Куулар (Элегес-Ак-
сы), «Кадыкшыл камгалаарының
технологияларын ажыглап би-
лири» — С. О. Седип (Кызыл-
Арыг), «Чаагай чаңчылдарны кижизидилгеже!» — У. Ч. Ондар (Хөндөргей), «Шыдамык чорук болгаш культууралар аразында кады ажылдажылга» — Ц.С. Хо-

Анай-Хаак МАЙНДЫ,
Кызыл-Арыг тускай (эдилге-
лиг) VIII хевирниң школа-интер-
надының кижизидилге талазы-
биле директорнуң оралакчызы.

АТ-АЛДАРЫНЫҢ ХЕРЕЧИЗИ

Алдар бажыңыга 4 харлыг дуңмазы Тимур-биле кады турда, өрт хып үнген. Алдар өрттү өжүрүп чадап кааш, соңганы буза шапкаш, дуңмазын даштыгаар үндүрүп, камгалап алган, а боду өрттенген. Ооң амы-тынын Чита хоорайның өрттенип кемдзэн кижилер эмнээр төпке камгалап алган. Өрттенгенинге чалынмай,

Бистиң чаңгыс черчуртууларывыс Россияны камгалал сайыды Сергей Шойгу биле Лондонга болган Паралимпиаданың чемпиону, ча адыгжызы Михаил Оюн Интернет-бадылаашкынга хөй «үн» алган он сибирьжилерниң аразынга киргеннер.

Бистиң чангыс чер-
чурттууларыбыз Россияның кам-
галал сайыды Сергей Шойгу биле
Лондонга болган Паралимпиада-
ның чемпиону, ча адыгжызы Миха-
ил Оюн Интернет-бадылаашкыга
хөй «үн» алган он сибыржилер-
ниң аразына киргенер. Сибирь
ышкаш улуг девискээрниң чуртта-
чыларының ол хире хөй деткишчи-
нин алыры — багай ээс түнчел. Тыва-
ның төлээлериниң ат-алдарының
бединиң херечизи деп, республи-
каның Интернет-бадылакчылары
саңап турар.

МАЛ ООЛДААШКЫНЫ КИДИН ТҮЛҮК

Тускай эртемниглерниң дем-деглер турары-биле, хойнун түлүктээр үези апрель айның төнчүзүнге чедер. Апрельде өшкүнүн төрүп түлүктээр үези — ынчан 160 430 баш ананы менди ажаал

Түр үениң чымыштыг ажылынга ажылчы холдарның чедишпезибиле Көдээ ажил-агый яамызының болгаш тус чер чагыргаларының шалыпчы ажылчы бөлүктери хаара туттунган. Кожууннарның Чонну ажылга хаара тудар төптери күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелери база көдээ ажил-агыйлыг, кукаажылдылгалыг кооперативте-

— Бөгүнгү кол сорулга — чаш мал төлүн камгалап алыры. Ындыг болганда, күстен бээр мал чөми-биле бергедежи-даа турар болзувусса, мал оолдаашкынын эрттирер мал чөминчиг куравлырлары бар. Агаар-бойдузув база эки талазынче өскөрлүп, таарымчалыг байдалды тургузуп берип турар. Бо каш хонуктар иштинде одар-белчиирлерде хар арпайн барды. Малчын коданнарда малга дузалапкыг дегууга херек эмнер бар — деп, көдөз аял-агый сайыдын быр оралакчызы С. Оюн демдеглээн.

**Тыва биле Россияның
демнежилгезиниң
100 чыл
болур юбилейлиг
хүнүнге чедир**

522

хонук арткан.

Хүннүң медээлери

Септелге эгелээр

Красноярск край биле Тываны аргыштырып турар М-54 оруктуң 2013 чылда септелгезиниң планын «М-54 «Енисей» автомобиль магистралының эргелели» бадылаан. Аңаа нитизи-биле 550 миллион рубльден хөй акшата төгөрүктү чаргыдаар.

М-54 оруктуң Тыва Республиканың девискээринде 780—986 километр кезээнде алды участкаларның шывын септээр. Ол ышкаш 1009—1023 километр кезээнде оруктуң камгалал шывын-

ның септелгезин чорудар. Аңаа нитизи-биле 100 миллион рубльди үндүрүп бээр. Оруктуң Тываның девискээринде 769—780 километр кезээнге капитал септелге ажылдарын чоруткаш, октябрь айның төнчүзүнде доозарын планнаан.

М-54 оруктап Красноярск крайдан Тываны тавартыр Моол-биле кызыгаарга чедир аргыштырылганы боттандырып турар болгаш оң нити байдалы Красноярск край биле Тываның эрге-чагыргаларның кичээнгейинде доктаамал турар.

sibnovosti.ru-дан.

«Кара инек» деп арага

250 инектиң ээзи, 47 харлыг англи фермер Джейсон Барбер тыва араганы тип, улуг ресторанның болгаш садыгларга садып эгелээр.

«Россияда Тываның чурттачылары сарлык сүдүнден безин араганы кылып билирин барымдаалыг телефильмден көрүп алгаш, сүттен арага кылып бодал менээ тыптып келген» — деп, Джейсон чугаалаан. Сүттен араганы бүдүрериниң, оң шынарын экижидериниң чажыттарын англи фермер үш чыл дургузунда шиңгээдип ап келген. Оң түңнелин-

де «Кара инек» деп араганы тип турар аларган. Чоорту оң бүдүрүлгезин көвүдеткен. Сүттен кылган «Кара инек» амгы үеде улуг ресторанның аар өртектиг арага-дарызының аразынче кирген. «Кара инекти» ижеринге ынактарның аразында бүгү делегейде ат-сурагы кино «Сылдызы», шпионнар дугайында «Агент 007» деп кинонуң кол маадыры Джеймс Бонднуң ролун ойнаан Дэниэл Крейг безин бар.

«Англи» тыва араганың шилин бөөшкүнүн безин алдындан кылган.

ИТАР-ТАСС.

Аргыштырылга экижиир

Красноярск край биле Тыва Республиканың чактактары ийи девискээриниң аразында самолеттар-биле пассажирлер аргыштырылганын апрель айдан эгелеп көвүдөдир деп шийтирнн хүлээп алганнар.

Ындыг шийтир Кызыл биле Красноярск аразында ужул турар пассажирлерниң хөйүндөн үнгөн деп, Тываның Баштыңының

администрациязының информсацияларга эргелелин начальниги Анна Лачугина дыңнаткан. Агаар-биле аргыштырылганы боттандырып турар Красноярск крайның «КрасАвиа» бүдүрүлгезиниң самолеттары апрель 1-ден эгелеп Красноярск биле Кызыл аразына беш рейстн орнунга, сес рейсти кылып. Пассажирлерни 19 олуттуг L-410 марканың улуг эвес самолеттары-биле дажыглаар.

gov.tuva.ru-дан.

Үерге удур белеткел
ажылдары эгелээр

Тываның агаар төвүнүң берип турар медээзи-биле алырга, Улуг-Хемде хар-биле холушкан сугнуң курлавыры 110-180 хуу, а хову-шөлдерде 200-220 хуудан ажып турар. Часкы үер агаар-бойдустуң байдалындан кончук хамааржыр. Баш бурунгаар бердинген медээлерге үндөзүлгө алырга, үерниң байдалы мынчаар тургустунуп болур:

— апрельде даглыг черлерниң ийлеринде харның эрээниңден оң суу чурттаачылыг суурларның хуу чуртталга бажыңнарын хөмө ап, суурлар аразында аргыжылга оруун үргөдөп болур;

— майда агаарның температурасы чоорту чылыыр болза, хар чоорту эрир болгаш дош бадып эгелээр, Тожу, Каа-Хем, Кызыл, Эрзин, Танды, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Би-Хем болгаш Улуг-Хем кожууннарның девискээрлеринге тус чер деңнелдиг онза байдалдар тургустунуп болурун айылы бар. Бир эвес агаарның температурасы хенертен изиир болза, Би-Хем биле Каа-Хем баштарында, барыын болгаш чөөн Саянның

сыннарында харлар хенертен эрип бадар, Элегес, Эрзин, Хемчик болгаш Туран хемнериниң уунда чыдар чурттаачылыг черлерге онза байдал тургустунуп болур.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалында көрдүнгени езугаар, республиканың девискээринде часкы үерлээшкенин озал-ондак чокка эрттирерин хандыраар талазы-биле хемчеглерни боттандыраарына Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондундан 1442,0 муң рубль түңгө акша-хөреңгини үндүрер.

Бо үеде муниципалдыг тургузуларның 14-ү белен болганы чоруткан хыналдадан илереттинген. Хыналданың талазы-биле алырга, дыка хөй муниципалдыг тургузулар үерге удур хемчеглерни шүшпөң чорудуп турар болган. Хынаан кожууннар чагыргаларындан Би-Хем болгаш Эрзин кожууннарны «чүгээр» деп демдеглээр болгаш белининиң талазы-биле 70 хире хуу болуп турар.

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол республикада үерге удур ажылдарны чорударда тус черниң акша-хөреңгизин болгаш бар-ла күштерни кириштирерин база дааскан.

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели.

Юбилейге уткуштур
«100 ЧЫЛЧЕ БАЗЫМНАР»:

Аныктарга чогаадыкчы чедишкиннерни Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы — ТР-ниң Баштыңының Администрациязының болгаш Чазааның Аппарадының удуртукчузу Аяна Шойгу күзээр.

Эрткен неделяда Тываның национал хөгжүм-шии театрынга Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чыл оюнга уткуштур «100 чылче базымнар» деп республиканың аныктар чыгыжының ажыдышкыны болуп эрткен.

Мындыг хевирлиг хемчегни эрттирп турарының кол сорулгазы төөгүлүг, чугула байырлалче аныктарны эвилелдеп, оларның сонургалын оттурары-биле Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун идип үндүрүп турары губернатор төлөвилелдериниң боттанылгасына киржири болур. «100 чылче базымнар» деп аныктар шимчээшкенин тургузуп, оларны хөй-ниити амыдыралында чугула болуушкуннарже хаара тудар болза, оларның күжү, бурунгаар чүткүлү кол черни ээлеп, онзагай ажил-херекти бүдүрер дээрзи чигиниң чок. Черле ынчаш анык-эскениң идепкейлин, оларның тура-соруунун бедиин, шылаар-могаар деп чүве билбес, эрестин чыышка баргаш, эскердим.

Бо чыыш 2014 чылда болур улуг байырлалдың хөй санныг янзы-бүрү хемчеглеринге киржир волонтерларны (эки турачылар) шилип алырының бирги чадазы болган. Ук хемчегге «Тыва-арыг-силигин, корум-чурумнуң девискээри», «Тыва 20-ги чүс чылдың эгезинде: өскерилгелерниң хады», «Спортту — бажыңнар чанынче», «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернаторнуң 4 төлөвилелин таныштырган. Ол ышкаш «Фото болгаш видео девискээри» деп чогаадыкчы булуңга чыылганнар мастер-класстарга (тускай кичээлдер) киржип, улуг байырлалга уткуштур байыр чедиришкенин видеога бижидип турган. Чыыштың киржичилери дээр-ле, республиканың муниципалдыг тургузулары-дыр. Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл, Тожу дээр ышкаш ыраккы кожууннардан төлээлер болгаш Кызылдан 130 кижжи киржип, эң-не хөй сан-

ныг команданы тургускан. ТР-ниң Экономика, Көдээ ажил-агый, Аныктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле яамы, Өөредилге болгаш эртем яамылары, Кызыл хоорайның мэриясы, көдээ чурттаачылыг черлерниң удуртукчулары база чалаткан аалчылар Новосибирск хоорайның «Пресс-Интернет-Төптүн» директору Филипп Родионов, «Суперфест» чогаадыкчы каттыжышкынын арт-директору Сергей Рузавин, дизайнер Татьяна Голубкова дээр, өскелер-даа санал-онал солчулгасына киржип, чыыштың күзөнчиг аалчылары болган.

Эң-не солун чүүл — ийи дакпыр байырлалга тураскаадып, «Россия биле Тыва: 100 чыл кады» (www.russiaturva.ru) деп сайты тургусканы болур. Оң редактору Нана Шангинаның чугаалап турары-биле алырга, сайтыда Тываның төөгүзүнүн дугайында делгеренгей бижээр. Ол ышкаш «Тываның арыннары» деп фото-мөөрей чоруп турар болгаш губернатор төлөвилелдериниң дугайында долу медээни билип ап болур. Байырлал соонда-даа бо чараш төлөвилел Тыва-биле таныжып алырының арны болур дээрзин сайтының удуртукчулары бүзүредип турар.

Дараазында губернатор төлө-

вилелдери-биле каксы таныштырарайн. «Тыва — арыг-силигин, корум-чурумнуң девискээри» болгаш Тыва 20-ги чүс чылдың эгезинде өскерилгелер хады» деп угда ийи төлөвилелдиниң тору азы башкарыкчызы — төлөвилелдер боттанылгалазы-биле эргелелдиниң нигиниң оралакчызы — Хадаханэ. Бирги төлөвилел байырлалга уткуштур республиканың кожууннарын, суму болгаш Кызыл хоорайны чыыдып, хевир кирир болуу биле эрттирп турар. Бо тус черлерниң хөй-ниити сарыяларының, херээженнелдериниң болгаш чурттонун бир демниг болурун былаңгыа чайгы үеде нотадылга ажылдарын күштедип чурттап турар сумузуң арыг-тудуп, өскелерни мурнап, кесстерни чаалал алыры өөрүшкү кайда боор. Менер суму, кожуун бүрүзү киржип, гаш эң-не арыг, чаагайыкты девискээрни шилиир. Оң делери шыңгыы деп билдик дээрге девискээр бүрүзүң адын бижээр адресстер, табанлар турар ужурулг дээр кезелер оон-даа өске. Ийиги төлөвилел чурт-шинчилел ажылдарының нитини хаара тударына даа кылдырган. Тываның культуразы, езу-чаңчылыгы амыдыралы баштайгы чыыштың деңнээрге, канчаар өскөнгени дээр ышкаш айтырып чонга сагындырып, анык-эскөөредир. Бо төлөвилелде гай экспонат деп номинация Экспонат кандыг-даа хевир бооп болур, чижээлээрге, кытаавалар, кырган-ачалардан шаандагы үениң бир-ле хереклин тып алган болза, оң тизин, кайыын келгенин айтып алгаш, төлөвилелге киржип болуру Чугула чүүл, экспонат Тыва төөгүзүндө чаа, бир-ле оң чүүлду кириген турар ужуру Экспонаттың бодун эвес, а чуррун тырттырып, кайда шыгы тынып чыдарын дээр, оң дуйында долу тайылбырын алып кээр. Эң-не үнелиг, төөгүлүг, раш экспонаттарны чонга сарыя «Спортту — бажыңнар чанынче» төлөвилелдин башкарыкчы Кызыл хоорайның мэриясы Аныктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле эргелели начальнигиниң оралакчызы Айдыс Викторвна Сундуй чугаалап турары-биле алы-

МОЛОДЕЖНЫЙ ФОРУМ
Шаги к 100-летию
Специальный проект
Главы Республики Тыва

Steps to 100

ТР-ниң «Чеди-Хаан» ушу федерациязының бичии кези

АНЫЯКТАР ЧЫЫЖЫ

Телевизор кадык амыды-чарлаан болгаш ол 2013 херек кырында боттаныр. Телевизор база бир угланыш-бо чылдың ноябрь айда келир олимпий чырыткы-темазын ажыдып чырыда-тур. Бүгү-россияның «Мээң маңна!» телевизелин ырып турар лидерлер, футбол клубу, Шагаан-болгаш Кызыл хоорайның бөлүктери чыышта киржи-Ол ышкаш Кызылдың кан-евискээринге уругларның дериг-херекселин салы-талазы-биле чонун бодал-волонтерлар чыып турар. Иг киж бажының адр-елефонун дугаарын би-ип каап болур. Бо бүгүнү көргөш, депутаттар-биле, телевизелдин ботта-ның үзүндө бажынар спортчу хоорайжыгашты-р. Республиканың Аныяктар пар-зи аныяк политиктерни политиказының чугула ай-рының дугайында чугааже солун болгаш ажыктыг

бодалдар солчушкунун чорут-кан. Ук хемчеге ТР-нің Аныяктар Чазаның, «Тываның Аныяктар чөвүлелин» база ТывКУ-нун төлээлери киришкен. Аныяк өг-бү-лелерни чурттаар оран-сава-биле хандылары, сайгарлыкчы чорук-ту сайзырадыры дээш, оон-даа өске айтырыглар келир үениң салгалдарын дүвүредип, улуг со-нуургалды оттуруп турар дээрзин изиг-изиг санал-онал солчулгасы херечилзэн.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдү-рүлге» телевизели бүгү респу-бликада эң билдингир, сураглыг апарган. Аныяктар чыыжыга ук телевизелди ТР-нің Экономика яамызының кол специализи Аян Серен-Доржу башкарып эрттир-ген. Ону «тегерик стол» хевирин-ге чоруткан болгаш аңаа боттары-ның ажил-херзэн ажыдып алыр деп турар аныяк сайгарлыкчылар, ТР-нің Көдзэ ажил-агый яамы-зының специалистери, тус чер чагыргаларының төлээлери улуг сонуургалдыг киришкен. Аныяк сайгарлыкчылар: Сүт-Хөл кожуун-дан Чингис Лопсаңның «Сүт-Хөл кожуунун девискээринге турисчи

баазаны ажыдарының аргалары» деп телевизелин, Чөөн-Хемчиктен Ольга Ондарның хымыс бүдүр-ринин, Таңдыдан Артас Ондар-ның национал идик-хеп болгаш бөрт даараарының, Шагаан-Арыг-дан Ояна Хертектин фитнес-клуб ажыдарының талазы-биле телевизелдерин таныштырганы аажок солун болган.

Мындыг хевирлиг канчаар-даа аажок улуг хемчээлдиг ажил-агыйны мөөңөп, ылаңгыя аныяк-өскенни, чонну хаара тудуп тура-ры бир демниг чоруктуң болгаш найыралдың демдээ деп бодаар мен. Төрзэн черивистин төөгүзүн, культуравысты, езу-чаңылдары-высты өске чоннарның мурнунга бедик тудуп, төөгүге артар ийи дакпыр байырлалывысты дем-биле бедик көдүрлүүшкүнүг уткууру — киж бүрүзүнүң дорт хүлээлгези-дир. Материалымы доозуп тура, чүге-ле ийик: «Бу-рунгаар, бурунгаар, чүгле бурун-гаар!» деп ырының сөстери ба-жымда чаңгылан-дыр...

Алдыңай БАДЫ-ХОО.
Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Күзелдиг киж бүрүзү аныяктар шимчээшкенинге каттыжып болур.

Чогаалчы болгаш үе

АНЫЯК САЛГАЛГА ҮЛЕГЕР

кен пятницада Тыва-тра төвүнге чогаалчы-адыр Кууларның 70-анынга тураскааткан-лыг ужуражылга бо-откен.

ТР-нің уран чүүлүнүн ал-ажылдакчызы Анатолий башкарыкчылап эрттир-ндүлүг аалчылар — көскү ажилдакчылары: Д.К.Х., А.К. Канзай, ТР-нің нар эвилелин даргазы, ТР-нің ДХ-нің депу-И.В. Чучев, Б.К. Балчий-ының Улустун чогаалчы-И.Ч. Куулар, А.А. Даржай, ист Г.Ш. Монгуш болгаш-р-даа ужуражылга ки-ТР-нің культура сайыды-ралакчызы М.М. Бадыр-информатизация болгаш-аа сайыдының оралакчызы-оролева олар чогаалчыга-чедиргеш, салым-чаяаныг-р бүгү талазы-биле дески-чаяаныг дээрзин онзалап-леп, чылыг сөстөр-биле-дыр Дойлуевичиге байыр-п, суй белектерни сөннээн-ың Чогаалчылар эвилелин-р черинин даргазы-Мижит байыр чедиргеш,-ууларга «Тываның Улустун

чогаалчызы» хүндүлүг атты тып-сыр дугайында дилегни чазак-ча-гырга черлеринче киригенин, оон харыы манап турарын дыңнатты.

Шынап-ла, Ш.Д. Куулар хөй талалыг салым-чаяанын чонунун мурнунга бүгү назынында бадыт-кап келген. Ол хөй мергежилдиг: журналист, чурукчу, чогаалчы, очулдурукчу. Чогаалчының «Баг-лааш» деп үш томнуг романы, «Амыдыралдың чиргилчинне-ри» чечен чогаалдар чыындызы номчукчуларның улуг сонуурга-лын чаалап алган. Ол чогаалдар өөредилге программасынче кир-ген. Улуг чогаалчылар М.Б. Ке-нин-Лопсан, Л.Б. Чадамба, Ю.Ш. Кюнзегеш, С.С. Сүрүн-оол, В.Б.Х. Монгуш оларның номнарының чурук каасталгасын Шомадыр Дойлуевич чедишкенин кыл-ган. «Тываның аныяктары», «Тыва Республика» солуннары бол-гаш Тываның ном үндүрер черин билдирин-биле удуртуп келген. Кады ажилдап чораан улуг дагды-ныкчылары, эш-өөрү Шомадыр Дойлуевич дугайында сеткил ха-нышкын-биле чугаалап, оон ки-жизиг аажы-чаңын, мезү-бүдүжүн онзалап демдегелеп, чогаалдары-ның чончу, амыдыралчызын то-наргай чижектер-биле бадыткап чугаалааннар. Сүт-Хөл кожуунун

Кара-Чыраа сумуздун чаңгыс чер-чурттуглары чедип кээп, Ш.Д. Кууларга чоргаарланып чоруурун онзалап айытпышаан, чайгы үеде кожуун девискээринде аржаанга кээп дыштаныр путевканы белек-ке берген.

Россияның Журналистер бол-гаш Чогаалчылар эвилелдеринин кежигүнү, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, «Шыл-гараңгай күш-ажыл дээш» ме-дальдың эдилекчизи Ш.Д. Куулар бодунун амыдыралчы туружу-биле, ажил-ишке кызымаккайы-биле аныяк салгалга езулуг үлегер-чижек дээрзин кежээниг кижикчилери демдеглевишаан, моон сонгаар-даа оон чаа, солун чогаалдары чырыкче үнер дээрзинге бүзүр-лин илереткен.

Ш.Д. Куулар хүндүлүг аалчы-ларынга бодунун чогаалдарының номнарын белекке сөннээн.

Чогаалчыга болгаш оон аалчы-ларынга Тываның уран чүүлүнүн тергилдиги — ыраажылар Веро-ника Чооду, Зоя Идам-Сүрүн, Кы-зылдың уран чүүл училищезинде өөренип турар моол сургуулдар болгаш хоочуннарын «Энелер» ыры бөлүү солун концертин ба-раалгаткан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Энергетик чагырыкчы

Чеди-Хөл кожуунун чагырыкчызының албан-хүлээлгезин 36 харлыг ин-женер Карим Сагаан-оол күүседип эгелей берген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ону бо албан-дужаалга саналдаарга, Чеди-Хөл кожуун-нун Төлээлекчилер хуралының депутаттары чаңгыс үн-биле ону деткээнер. Карим Сагаан-оол-ду бо кожуунга чагырыкчыладыр деп шийтирнүү кол чылдагааны-эрткен кыжын Хову-Аксы суурнуң одалга системасының доңганы.

Карим Сагаан-оолдун кол эр-тем-били — үлетпүрнүн чылыг техниказының инженери, ийиги эртеми — экономист-инженер. Чылыг-энергия бүдүрүлгелеринге ажилдап чораан болгаш, бо тала-зы-биле четчир арга-дуржулгалыг. Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызын база удур-туп турган. Сөөлгү ийи чылда Кы-зыл хоорайның чагырыкчызының чуртталга хандырылганының та-

лазы-биле оралакчызынга ажил-даан. Ынчангаш республиканың Баштыңы Карим Сагаан-оолду Чеди-Хөл кожуунун чагырыкчы-зынга ажилдап шыдаар удуртукчу деп санап турар.

Арга-дуржулгалыг инженер-нин, чаа чагырыкчының мурну-да кончуг берге болгаш нарын сорулга — Чеди-Хөл кожуунун одалга төвүнүн тудуун бо чылдың сентябрь айга чедир дооскаш, ажылгала киирип, Хову-Аксы суурну кышкы одалга сезонунга белеткээри.

Чаа чылыг энергия станциязы

Республиканың удуртул-газының чагыы-биле «Е4-СибКОТЭС» компанияның ажилдап кылганы тус чер-ге энергетиканы сайзыра-дырының угланышкын-нарын Тываның үлетпүр болгаш энергетика яамы-зынга киирген.

Специалистерниң үндүрген түннелдери-биле алырга, немелде энергия блогун тудуп, Кызылдың чылыг-энергия төвүн чаартыры-ның чарыгдалдары, эвээш-даа болза, республиканың төвү Кы-зыл хоорайны электри энергиязы-биле хандыраын үндезини-биле шийтирлеп шыдавас.

Чаа блоку тудар девискээрни алгыдарыга чуртталга бажына-ры шалтыктап турар, оон аңгыда одаан хөмүр-даштын хүлүн төгөр хостуг чер база чок. ЧЭТ-тин чаартылгасын кылырга-даа, оон күчүзү чүгле 50 МВт-ка чедир улгадыр, ол дээрге сөөлгү беш чылда хемчээли өзүп кээр энер-гия хергелелин канчап-даа дуглап шыдавас. Эрткен вектин 50 чыл-дарында туттунган Кызылдың чы-

лыг-энергия төвүнүн дериг-херек-селинниң ниитизи-биле эргилзенин алыр болза, немелде энергия блогун тудары Тываны энергия-биле хандыраарының түр хемчээ апар. Ынчангаш бо айтырыг-ны үндезини-биле шийтирлээр дизе, 300 МВт күчүлүг амгы үениң чаа чылыг-энергия станциязын ту-дарын специалистер саналдап ту-рар. Оларның бо арга-сүмези Ты-ваның Чазаның 2009 чылда идип үндүргени чаа чылыг-энергия станция тудар дээн эгелээшкенин база катап бадыткап турар.

Республиканы болгаш оон төвү Кызыл хоорайны энергия-биле хандыраарда бирээзи-ле 100 МВт күчүлүг энергия блоктарлыг станцияны тудары эрежок чугу-ла. Аңаа үндүрер акша-хөреңги чарыгдалы, баш бурунгаар сан-наашкыннар-биле алырга, 18 миллиард рубль. Станцияның телевизелин кылырының болгаш тудуп доозарының хуусаазы — 2 чыл. Бо ажилдарны күрүне бол-гаш хуу кады ажилдажылга ар-газы-биле боттандыраын көрүп турар.

Өртке удур белеткел ажилдары

Март 29-та Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Москвага сургакчы-лаашкынның үзүндө рес-публиканың арга-арыг ажил-агыйының оралак-чызы Андрей Попеляев-биле телефон дамчыштыр харылзашкан.

Республикага өртке удур бе-леткел ажилдарына шыңгы хы-налданы чорударын дааскан. Ол ышкаш Шолбан Кара-оол херек дериг-херекселди хынаарын бол-гаш Би-Хемнин Туранда, Улуг-Хемнин Шагаан-Арыгга болгаш Таңдының Балгазын суурда турар өрт кезектерин ажылгала киир-рин дыңнаткан. Даанган ажилдар көдзэ суурларда чоруттунган, Каа-Хемнин Сарыг-Сеп суурда өрт станциязының ажылы дооступ турарын Андрей Попеляев не-меп чугаалаан. Арга-арыгның өрт айылынга удур 10 санныг де-риг-херексел сатарынга 2012 чылда республика бюджетинден

3 миллион рубльди үндүрген.

Арга-арыгга өрт айылының талазы-биле белеткел ажилда-рының дугайында республиканың арга-арыг талазы-биле оралакчы даргазы Андрей Попеляев дем-деглээн. «Бо чылын өрт айылы-лынга белеткел ажилдары бедик деңгелде чоруттунган. Амгы үеде арга-арыг ажилдакчылары апрель 15-ке чедир өртке удур ажил-дарны чорудуп турар. Россияның Саң-хөө яамызының селектор хуралынга Россияның арга-арыг ажил-агыйлары 2012 чылдың ар-га-арыг өрттеринге удур өрелерин төлээр айтырыгны шийтирлээрин көргөн. Бистин регионга ол 26,8 миллион рубль болуп турар.

Бо чылын арга-арыг өртте-ринге 1998 кижини кириштирер, чоруткан ажилдар дээш оон иш-тинде өрт албанындан 53 десант-ник ажилдакчылар болгаш 170 техника кирген. 2013 чылда ар-га-арыгны өрттен камгалаар ажилга 55 миллион рубльди аңгылаары көрдүнгөн.

gov.tuva.ru-дан.

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ – ЭРТЕМ-ШИНЧИЛЕЛДЕ

Айлар, хүннөр эрткен тудум, улуг байырла-
лывыс чоокшулап-ла ор. Мындыг солун
үеде бистиң эртемденнеривис «Тыва күрү-
нениң тургустунарынга болгаш Россия биле Тываның
каттыжарынга Амбын нояннарның киржилгези» деп
эртем-шинчилел конференциязы Тывавыстың бирги
найысылалынга эрттирдилер. Оон билип алган
чамдык чүүлдериниң номчукчуларга дамчыдарын кы-
зып көрей.

Конференцияның айтырыгла-
ры 1763 чылдан бээр болгулаан
болуушкуннарже, колдуунда-ла
амбыннарже, ылангыя Комбу-
Доржуе угланган. Ол амбын-
нарны манчы-кыдат бисти чагы-
рарынга, мөлчүрүнге болгаш
өөделетпезинге кажар арга, күштүг
чепсек кылдыр тургускан. Ынчан-
гаш амбыннарның бажын чүгле
манчы-кыдат, оон Улаастайда
база Коптуда генерал-губернатор-
лары — чанчын-сайыттары билер.

Амбын ноян чагыргазы Тывага
1763 чылдан эгелзэн. Ынчаар-ла
аңгыланганы, Амбын ноян баштың
чылыг, Ураанхай край чурттуг,
ураанхай чоннуң күрүне хевир-
леттинген. Ынчангаш тыва күрү-
невистиң тургустунганындан бээр
бо чылын мугур 250 чыл, оон
төвү Самагалдайның үндезилет-
тингениндан бээр база 250 чыл, а
Самагалдай хүрээзиниң ажыттын-
ганындан бээр 240 чыл, Тес-Хем
кожуунуң тургустунганындан бээр
90 чылы байырлалдарны бүгү Тыва
демдегеп турар.

Тыва күрүнениң тыптырынга,
оон быжыгарынга, тыва нацияның
боттарыныга амбыннарның кир-
жилгези улуг болган. Чүге дээр-
ге

олар чер-девискээрни камгалап,
кызыгаарны тургузуп, тываларны
бөлүп, моон үнүп чоруурун хоруп
турганнар. Ол туржук боттарының
эрге-ажыныга дүүштүр чонну ко-
жуун, суму аайы-биле аңгылааш,
аразында харылзааны хораан.
Оюннар, монгуштар... ынчаар
бөлдүнчүп, тывылган. Мындыг
байдалда оларны чагыраары, удур-
ланышкын үндүрбези, үндүрүг
хавыраары белен болгаш дайын-
чааже көдүрери белен. Улаастай-
га, Коптуга, өске-даа черлерге
2-3 чыл хөдөлдээр азы түр үеде
өлүк тывыжынче айткарар улусту
чыырынга мындыг чурум таарым-
чалыг. Манчы-кыдаттарның не-
гелдезин хандыраар сорулга-биле
амбыннар ындыг аргаларны ажы-
лап турганнар. Кандыг-даа болза,
тыва күрүнени үндезилзэн баш-
тыңчылар ол.

Россия биле Тываның катты-
жарынга амбыннарның киржилге-
зин эртемденнер эки тодаратты.
Оларны тус черниң чону, ылангыя
Комбу-Доржу, Амбын ноянның
оглу Содунам-Балчыр, Амбын
ноянның оглунуң уруглары база
деткээн. Хоочун төөгүчүвүс Кан-
зай Алдын-оол, гуманитарлыг

шинчилелдер институтунуң килдис
эргелекчизи Василий Салчак бол-
гаш өске-даа илеткел кылганнар
Иргит Агбаан-Демчини амбыннар
санынга кирибедилер. Оларның
оозу чөп, амбыннар 1763 чылдан
бээр үзүк чок салгал, уксаа дам-
чаан эргетеннер-дир. А Агбаан-
Демчини, өске күрүнениң Тываны
хайгаараар комиссары Григорьев
бүрүн эргелиг Комбу-Доржу Ам-
бын ноянны бодунуң кара күжү-
биле ап октааш, оон орнунга
олурткан. Амбыннар томуйлаар
дүрүмге, — езу-чаңчылга болгаш
анаа чурумга-даа мындыг чүүл
таарышпас. Ол үеде (1916) болган
чыышка Чыргаландының 49 эрле-
ри өлүрткен. Ону 1966 чылдагы
«Тыва төөгүзүндөн» (т. I, ар. 366),
Баян-Таладан билдингир лама
болгаш «Сарыг шажын өөредии-
ниң эге билиглери» номнуң авто-
ру, эргезин казыткан Эзир-Кара-
ны эң баштай чонга чарлаан Орус
Кууларның меңээ чагаазындан-даа
(16.11.1989) көрүп болур.

Агбаан-Демчи ол-ла 1916 чыл-
дың июльда өлүртүп каан, чаңгыс
чыл-даа четпес үе иштинде Россия
биле Тываны каттыштырарынга ол
чүнү кылып четтиккен боор, төөгү-
ден тывылбады. А езулуг Амбын
нояннардан чүгле Комбу-Доржу
Россия-биле чоокшулажырынга
бүгү күжүн, арга-дуржулгазын
берген. Чүге дээр-ге ол амбыннар-
ның езу-чурумунга таарышпас кы-
дат, моол болгаш өске-даа мөл-
чүкчүлерге, дорамчылаачыларга
болгаш эжелекчилерге удур. Ын-
дыг болганындан Цин династия

дүжүп, революция өөскүп, на-
ционал-хосталгалыг шимчээшкин
көдүрлүргө-ле, Комбу-Доржу бо-
дунуң нояннарын чыып, Тываның
келир үезин шийтпирлээр улуг ху-
ралды белеткеп кирипкен. Ай-даа
четпээнде, 1912 чылдың январда
болган ол хурал мындыг шийт-
пирни үндүрген: «Урянхайны орус
күрүнениң камгалалында болгаш
хоргалдында турар хамаарыш-
пас чурт кылдыр чарлаар».

Комбу-Доржу бодунуң ноян-
нары, дүжүметтери, шажын
ажылдакчылары-биле кады бо
хуралдың шийтпиринге үндези-
лээш, Ак-Хаандан авырал дилзэн
бижин Ак-Хаанче 1912 чылдың
февраль 15-те чоруткан. Орус
күрүне-биле чоокшулажырын дүр-
гедедиксээш, Комбу-Доржу боду-
нуң оглу баштаан делегацияны
база чоруткан. Оон дузалакчызы
Агбаан-Демчини база каш катап
ынаар айбылаан. Ол үеде чорук
чогуваан-даа болза, Амбын ноян-
ның Россия дээш туржуушкунунуң
болгаш тулчуушкунунуң, көрүжү-
нүң болгаш күзелениң, ажылының
болгаш политиказының маргыш
чок барымдаазы бо-дур. Оон мур-
нундагы 10 амбын-даа, орус чон-
биле, күрүне-биле чоокшулажыр
бо хире шийтпирлиг, күштүг,
төөгүлүг, шын базымны оон өске
кым-даа кылбаан. Бо эгелээшкин
база оону, ол 1914 чылда дөмей-
ле боттанган. Ол юбилейге бөгүн
шуптувус белеткенип турар бис.

Амбын ноян Комбу-Доржу 2
оолдуг, 2 кыстыг турган. Оларның
Амбын ноян Содунам-Балчырдан

(1897-1924) өскези-биле
чурттап, өг-оранынга кыра
телү-биле эдержиң чордо
оглу Ликтан-Сүрүн Комбу-
оглу 1966 чылга чедир
оглу Мөпүй биле уруу Ка-
даа бар. Бичии оглу Соду-
чыр Комбу-Доржу оглу 19
да эрги эрге-дужаалды дүр
Амбын ноян болуп чордо
Амбын ноянның Ланзый Н.
Содунам-Балчырович (19
дээр оглу озал-ондакка та-
каш, чок болган. Оон уруу
Мая Нэзынчаповна пен-
даа, ам-даа хөй-ниитини,
нар аймааның идепкейжик-
Амбын ноянның Саарты
нам-Балчыровна (1918-199
уруунун уруу Бугалдай (Н
мээң чаңгысклассчы, а К
уруу — кенним. Амбын н
Билзетмаа Содунам-Бал-
дээр уруунун уруу Кара
база кенним.

Амбыннар аймааның да-
галы болгаш идепкейжик
Маяга «XX чүс чылдың
раңгай кижилери» деп ад-
терни ТР-ниң Президентка
Ооржак тывыскан. А Са-
дайга болган бо эртем-пра-
республика конференция
айтыры дыка делгем, кай-
төөгүвүсте багай эвес чар-
ган. Ынчангаш бо чүүлүм
оон эскертинмес болгу
ларынче углаарын оралда

Чооду КАРА
Самагалдайның хү
хамаатызы.

Тыва дылым — чоргааралым

ДЫЛ — ЧОННУҢ ӨРТЕК ЧОК ЭРТИНЕЗИ

**Дыл — чоннуң өртег чок
эртинези. Төрзөн дылын
хүндүлөп үнелээр чорук
нацияның салым-чолун-
га сагыш салышкынның
эгези. Ынчангаш тыва дыл
Тыва Республиканың үнде-
зин хоойлузу — Конститу-
цияда күрүне дылы кыл-
дыр кирген.**

Тыва литературлуг дылдың
тускай дыл кылдыр сайзыраары-
га орус дыл улуг ужур-дузалыг.
Чугаалааным чүүлге хамаарылга-
лыг дараазында Алексей Арал-
чорнуң чиге бижзэн одуруглары
сагышка бо-ла кирип келир.

Төрзөн дылын уттур болза,
Төрөл чондан хоорлур апаар,
Орус дылды билбес болза,
Оттуг чырык көрбес апаар,
Ынчангаштың ийи дылды
Ылап билзе, чоргаар чоруур.

Аваыстың аа сүдү-биле кады
амыдыралда ужукталган тыва
дылывысты камнап, ону сайзыра-
дып, шинчилеп, эрте чаштан ынак
болурунга аныяк-өскенни өөре-
дир ужурлуг бис. Чамдык улус
чаа төрүттүнген чаш төлдү мыры-
най чүнү-даа билбес деп бодаар.
Ол ындыг эвес. Херек кырында
чаш уруг иениң иштинге чорааш-
ла, бүгү-ле чүүлдү биллип, дыңнап,
өөренип чыдар дээрзи эртем-би-
ле бадыйкаттыңан. Ие кижини бо-
дарап келген чаш төлүн чырык
черге чаяттынар-ла, улаштыр
кижизидер, хан-дамыр, угаан-ме-

дерел талазы-биле сайзырадыр
ужурлуг. Чаа төрүттүнген уругну
удударда, чөмгөрдө, үргүлчү чу-
гаалажып, чаа-чаа сөстөрүн чугаа-
га ажыглап турар болза, уруг өзүп
келгеш, ол бүгү сөстөрүн дүрген
шингээдип, эрте-ле чугаазы сай-
зырап келир. Чамдык ада-иелер
ажы-төлүн хөлүн эрттир чассыдып
чаптааш, «Хочажы кайда чоор,
бучажы доңа бээр ийне» дээш-ле

ада-иелер ажы-төлүн орус дыл эки
билир болзун дээш орус классче
кирип ап турар. Ол дээр-ге ада-
иениң хууда шилилгези — кандыг
класска өөредир. Ынчалза-даа
уругнуң ниити байдалын өөренип
көөр болза эки. Бир чижек. Кы-
зыл хоорайда аныяк ада-ие оглун
орус класска кирип каан, ол
ам үшкү класска өөренип турар.
Оол оожум, пөрүк. Аңаа онаалга

“ **Тыва дыл Тыва Республиканың үнде-
зин хоойлузу — Конституцияда күрүне
дылы кылдыр кирген.**

баар. Оон орнунга «Холчугаштар,
бутчугаштарын шарып каалы,
уруум» азы «чемненген сен, ам
уду, че» деп тода чугаалаар бол-
за эки, чүге дизе ону чаш кижини
угаан-медерел-биле биллип, дыңнап,
өөренип чыдар. Бичии уругнуң
дыл-домааның сайзыралы, угаан-
медерелиниң өзүлдөзү чүгле ада-
иелерден, бистер башкылардан
хамааржыр. Чамдык ада-иелерни
дыңнаарга, уруунуң үш харга че-
дир чугаазы үнмээнин кайгап-ха-
рап ораар. Бичии кижини-биле
үстүнде дег чугаалажыр болза, ол
канчал-даа шын чугаалап өөрени-
мес. Уруглар сөстөрүн шын эвес
адаарын улуг улустан өөренип
алыр. Чижээ: экиди — эки-дир,
бөөрүл — бөрүл, белектээр —
белеткээр, эмежок — эңме-
жок, өренир — өөренир.

Баштай бичии уруг бодунуң
дылын эки билири чугула. Чамдык

кылыры дыка берге деп чүүлдү
эскердим. Ол уруглар садының хо-
лумак (орус-тыва) бөлүүнчө барып
турган боорга, орус классче ки-
рип алганнар. Барып-барып хоо-
райда өөренип турар кижини орус
дылды чайгаар билер апаар болгай.
Мен ол бичии оолду тыва класска
өөрөткен болза эки деп хараадап
ордум. (Редакция: авторнуң бо-
далы-биле алырга, ол бичии оол
чеже-даа орус-тыва уруглар са-
дынче барып турган болза, ада-
иези тыва классче кирип турган-
дыр. Уругнуң сонургалын база
кичээнге алыры чугула. Ол
дээр-ге оон эргези-дир).

Бичии уругларның чугаазы кол
нуруузуна улуг улустуң чугаазы-
ның аянындан хамааржыр деп
үстүнде айыттым. Ынчангаш улуг
кижиниң чугаазы уругларга үле-
гер болур ужурлуг. Чугаа сайзы-
ралы чаш кижиниң угаан-меде-

рел сайзыралыга ужур-дузалыг.
Уругларның чугаазы шын, байлак
болган тудум-на, оон амыдырал-
че көрүжү ханы, нарын болуру
магачок. Ол бодалдарын хостуг
дамчыдып шыдаар болур.

Мен шагда Эрги-Барлык шко-
лазынга өөренип турумда, тыва
дыл кичээлдерин Дыртык Донгак
(долузу-биле уткан-дыр мен) баш-
кы эрттирип турган. Тыва дылынга
хостуг чугаалап, шын бижириңге
эки салдар чедиргениңе башкым-
га четтиргеним илередип чоруур
мен. Башкы училищезинге өөре-
нип турувуста тыва дылдың мето-
диказын Игорь Чагович Эргил-оол
башкы эрттирип турган. Дыка хөй
чылдар эртсе-даа, хүндүлүг баш-
кывыстың тыва дыл кичээлин со-
лун, дээштиг эрттирип турганын
бөгүнге чедир утпас мен. Баш-
кывыстың ак шырайын, оон шала
хүлүмзүрү аарак, айтыр салаа-

зын көдүрүп алгаш, тайы-
лап турганын канчап уттур.
Төрзөн дылывыска ынак
чоргааралды оттуруп өө-
башкывыстың доостурган б
лары Тываның булуң бүрү
база сактып чорлар боор.

Сөөлгү үеде тыва дылы
камгалап, хумагалап арты
ның дугайында «Шын» солун
туң арынынга номчукчулар
кылар, аныяктар докт
бижип турары өөрүнчүг-дүр
база оларга каттыжып, тыв
лывысты холувайн, арыг чүг
өөренилиңер деп сүмелзэ
мен. Амгы болгаш келир
салгалы ада-өгбелеривисти
тырып, дамчыдып берген т
тыва дылывысты камнаап
камгалаалыңар!

Олчатмаа ХОВА

Чаа-Хөл суур.

Өөредилге, эртем болгаш инновациялар килдизи: авто-
чатмаа Ховалыгның бижзэн чагаазын чүүлдүгүнүп, бодалда
га каттыжып тур мен. Шынап-ла, үе келген тудум, тыва дыл
шала «арыг эвес» апарып турары амыдыралдан эскерип
Кандыг-даа нация төрзөн дылдыг. Кижини төрзөн дылын билер
гула. База-ла амыдыралдан эскерип турарга, улустуң хөй
колдуунда орус дыл кырында чугаалаар, чок-ла болза, «хо-
чугаалаары анаа чаңчыл апарган. «Холуй» чугааланып турар
кыдыындан эскерерге, дыка чараш эвес. Чиңгине арыг тыва
лывыс дыка чараш болгаш онза дээрзин бистиң сурагылыг
чыларывыс боттарының солун чогаалдарында, чижээлээр-ге,
Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем», С.С. Сүрүн-оолдун «Аңгы-
тоожу», С.А. Сарыг-оолдун «Саны мөгө» база чараш шү-
ринде илереткен. Улустуң чогаалчызы А.А. Даржайның шүлүк
кижи сеткил ханышкыны-биле номчуур, ылангыя аваларга
кааткан чогаалчының «Авамга боодал чечээм» деп шүлүктөр
дыка чараш. Ынчангаш тыва дылывыска арыг чугаалажыры
күзээр-дир мен.

«Арга-мергежилимни келир үениң салгалдарына арттырары — мээң кол сорулгам»

Аныяктар болгаш сайгарлыкчы чорук

Тывада амгы үеде сайгарлыкчы чоруктуң янзы-бүрү иденкейлиг сайгарлыкчылар, түндүн хөгжүп турар. Бистиң аравыста амгы сайгарлыкчыларны чок кылган. Ынчалза-даа тыва чорукта, езу-чаңчыларга делеттинген сайгарлык-чорук-биле холбаалыг ажилерниң саны хей эвес. Ызын кажуунуң Шамбалыг чоруда айттың дериг-херек-чиң бүдүрүп турар чылгычы Ид Михайлович Чүлдүк дээр аажыктыг шевер оол бар. Сайгарлыкчы ажил-чоруктазының дугайында чугаасты номчукчуга бараалттым.

Сайд Михайлович, чугаа-гезинде боттарыңар-биле тырып көрүңер.

977 чылда Шамбалыг суур-Иванович болгаш Валентин-ооловна Чүлдүктерниң ийге хеймер огу болуп чыккан. Улуг угбам бол-ис акыларым бар. Дыка үрүзүндә мээң амыдыралым «биле харылзаалыг тур-ва», «Эртинелиг Тыва» ан-жерге ажилдааш, ооң соон-балыг суурга тыва хөгжүм-лдерин башкылавышаан, ийиң «Ожук-даш» ансам-блуска мен. Амы-хууда амы чугаалаар болза, 22 огул бар. Өм ишти Тараачыновна — суурнуң уруглар садында кижил-башкы.

Иерни тыва хөгжүмге са-даным, ол талазы-биле ийишкениң кижиле деп-тир. Кандыг чылдагаан-айгарлыкчы чорукту эге-

лээр бодай берген силер?

— Бодум алызымдан даара-нырынга, чазанырынга сундулуг, ус-шевер мен. Кырган-ачам, ачам, ооң думалары, мээң даайларым Роман, Леонид Сааялар — кончуг дээн чылгычылар. Олар айттың дериг-херекселин боттары кылып чораан. Ынчангаш айт-хөлге хан-дыкшылым, тыва эзерлер чазал, чулар-чүген, сыдым-кижен баглал билирим хан дамчып салгал келген деп болур. Сеткилимге тааржыр ажилымны ажыктыг кылдыр чүге бүдүрүп болбазыл дээш 2011 чыл-да сайгарлыкчы эгелээним ол.

— Сайгарлыкчы чорукту эге-лээри амыр эвес. Баштайгы үе-де силерге бергедээшкенин турган бе?

— Чүгле эге чадазында эвес, кайы-даа үеде нарын чүүлдер ыяп турар. Мен бодум херим иштинин девискээринде ажилдап турар мен. Чоокта чаа харын тус черин чыгырга чери оран-сава аңгылап берген. Ону эде-хере тыртып, сеп-теп алыры арткан. ТР-ниң культу-ра сайыды Вячеслав Донгак-биле база чугаалаштывыс. Яамының талазындан суй белектер бүдүрер станоктар садып алырынга дузала-жыр болган. Черле ынчаш сайгар-лыкчы, шуудаар деп бодаар болза, бергелерге торулбайн, болдунар аргаларны ажыглап, чүткүлдүг ажилдаары чугула.

— Чаңгыс бодунуң үзел-бодалы, күжү-биле бурунгаар хөгжүүрү болдунмас. Сайгар-лыкчы чорууңарга хамаарыш-тыр өскелер-биле арга-дуржулга солчуп турар силер бе?

— Ийе. ТР-ниң Аныяктар бол-гаш спорт херектеринин талазы-биле яамының удуртуп турары тускай программазы езугаар эрт-

кен чылын күзүн Моол күрүнеге өөредилге курстарына киришкеш, келдим. Мээң-биле кады содак-шудак, тыва идиктер даараар эжим Аяс Шишкова чораан. Он хо-нук дургузунда янзы-бүрү бүдү-рүлге черлеринге барып, чаа-чаа чүүлдерге өөренип алдывыс. Ында кидис салырда, суй белектер, өгнүң дериг-херекселин бүдүрерде

тар чагыдып кылдыртыр аргалыг болдум. Удавас станоктарны бээр эккеп тургускаш, бүдүрүлгени кал-бартыр бис. Амдызында чааскаан ажилдап турар мен деп үстүнде айттым, ынчалза-даа өөреник-чилерим хей. Тыва эзер чазар, чулар-чүген, сыдым-кижен баглаар талазы-биле арга-мергежилимни келир үениң салгалдарына артты-

Ус-шевер Сайд Чүлдүк.

тускай станоктарны ажыглап турар. Ооң ачызында бир хүнде үш өгнүң дериг-херекселин белени-биле кы-лыптар. Бо-ла бүгүнү Тывада хол-биле кылып турар болгай. Хөмден суй белектерге чорук чоруурун база аажок сонугадывыс. Моол күрүнеге шигээдип алган билиг-лериңи Тываның девискээринге сайзырадыр дээш кызар бис.

— Канчаар ону сайзырадыр деп бодап турар силер?

— ТР-ниң Чазааның деткимче-зи-биле Барнаул хоорайга станок-

рары — мээң кол сорулгаларымның бирээзи.

— Силерниң кылган чүүлде-риниң кымнар садып ап тура-рыл?

— Садып алыкчылар колдуунда чылгычылар, айт-малга сонугал-дыг кижилер болур. Кылып, белек-кеп каан дериг-херекселди дораан садып аллаар. Баш удур чагылар көвүдээнинден ажилчың холдар чедиштепестеп турар. Хереглел хан-дырылганы негээр джир. Ынчан-гаш бо талазы-биле сайгарлык-

ажылдаары эпиг болгаш ужу-ут-калыг деп санаар мен.

— Силер бүдүрүлгениңи келир үеде канчаар көрүп турар силер?

— Сагымда мээң бүдүрүлгем чери улуг, делгем оран-савалыг, ажилдаар херекселдер-биле делеттинген, ажил-ишке ынак кол-лективтен тургустунган болур. Ус-шевер, сонугалдыг кижилерни хаара тудар мен. Садыг-саарылга-биле холбаалыг болганда, шынар-лыг, көрүштүг, бир янзы бараанны бүдүрүп, чүгле Тывага эвес, а өске-даа чурттарга ат-сураавыс билдин-гир алаар. Ол дугайында сагыштап, бодалга чуруп олурбайн, херек кы-рынга бадыткаары арткан. Ынчан-гаш салдыган сорулгалар шупту боттаныр дээрзинге бүзүрүп, шу-дургу ажилдаар мен.

— Айтырларга харылап бергениңер дээш четтирдим.

Француз чогаалчы Ан-дрэ Моруа: «Сайгарлыкчы чорук дээрге дайын биле спорттун каттыжышкыны» деп чугаала-лаан. Шынап-ла, сайгарлыкчы чоруктун дүрүмнери берге. Аңаа быжыг туруштуг, бергелерден чалданмас кижиле тишлеп үнер. Омак-сергек, чугаакыр, аныяк сайгарлыкчы Сайд Михайлович-ниң бүдүрүп чоруур үлө-херээ онзагай, бот-тыныгыр, хөгжүл-делиг болза-даа, ону делгем-чидеринге үе, акша-хөреңги негеттинер. Ынчангаш Сайд Чүл-дүктун сайгарлыкчы ажил-чорудулазынга чедишкенин база шупту чүге аайлажып турарын күзеп каалыңар.

Азияна ТАУ чугаалашкан.

Чурукту хууда архивтен ал-ган.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

Оюну чараш болган

ываның школаларының өөре-илеринин аразында 2013 чылда партакиадазының хол бөмбүүнге илдаларына киржир эрге дээш сылал Кызыл хоорайның школа-ның командаларының аразында илдаа эрткен дыштаныр хүннер-ван Ярыгин аттыг спорт компле-нге болган.

Илдың бичин уругларның спорт шко-лоорайның №12, №1, №5, №14 ының командалары дээш маргыл-итизи-биле 15 команда киришкен. Илдың №2, №4, №8, №7 дээш чам-лаларның командалары бо маргыл-ишпез.

Ун үргүлчүлзэн чидиг болгаш солун-аның түннелинде уруглар команда-

ларының аразында Кызылдың №1 школы-ның командалы чемпионон. №12 школы-ның командалы — ийги черни, №5 школы-ның командалы үшкү черни чаалал алганнар.

Оолдар командаларының аразында база-ла №1 школы-ның командалы чемпионон. Ийги черни — №3 школы-ның, үшкү черни №11 школы-ның командалары ээлзэн.

Маргылдааның организацылары болгаш шииткекчилери хол бөмбүү ойнаары сөөлгү чылдарда өөреникчилерин аразында непте-реңгей апар чыдарын, оларның мергежи-лери өзүп келгенин бо маргылдаалар көргүскен деп демдегеп турарлар.

Республиканың өөреникчилеринин VI спартакиадазының түннел оюннары бо чыл-дың май, июнь айларда болур.

№3 болгаш №5 школаларның уруглары — оюн үезинде. Авторнуң тырттырган чуруу.

Ачыр-дачыр тудушканнар

Бажы бедик Бай-Тайганы болгаш ак-көк Тываны алгал-мактаан магаданчыг ырлар эртежи-ле «Сүбедей» спорт комплекзинге аяныы аажок чаңгылаы берген. Бай-Тайга кожунуң эрткен субботада, март 30-де, организастан эрттирип турганы хүреш мар-гылдаазының эгелээринге чедир, ам-даа элек-даа болза, тыва национал хүрешке ден-дин ынак «аарыкчылар» шагда-ла четкилеп келген, хүреш залыңа кирер эжикче чоок-шулады бөлдүнчү бергилзэн, мөгелерниң хүрежи эки көстүр олуттарны мурнай эже-леп алырынга белең турганнар. Аарып ту-рар бичин оол Алдарга дузага боттарының үлүүн, эвээш-биче-даа болза, кирир дээш келгенин оларның барык шуптузу чугаалап турдулар.

Хүреш маргылдаазын аядарының, эге-лээринин чаңчыл болган езулалдарының соонда баштайгы салыгыларның мөгелерин мөге салыкчылары хевис кырыңче чалап үн-дүрүп, чидиг сегиржип алышкынар эге-лзэн. Ачыр-дачыр тутчуп турар мөгелерниң аразындан кым эң шыырак дээрзин догааш-тырары безин көрүкчүлгерге берге болган.

Бай-Тайганың спортчу ат-алдарын рес-публика чергелиг болгаш Тывадан дашкаар хүрештерге бүзүрелдин-биле камгалап чо-раан боттарының чаңгыс чер-чурттугларына кожун чергелиг хүндүлүг мөге аттарны маргылдаа үезинде тывыскан. Оларның аразында Тыва Арат Республиканың тулган мөгези чораан Намчыл Хертекович Салчак, тыва хүрешке республика маргылдаалары-га хей удаа шүглүп чораан Киров Хунажык-ович Хомушкун, тыва хүрешке Тываның эң шыырак мөгелеринин санынга кирип чораан хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери Ба-дылаар-оол Иргитович Успун база бар.

Бай-Тайга кожунуң «Чаан мөгези» деп хүндүлүг атты — Тыва Арат Республиканың мөгези Намчыл Хертекович Салчакка, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери — Бады-лаар-оол Иргитович Успунга, хостуг хү-решке Россияның спорт мастери — Влади-мир Хертекович Сүге-Маадырга, Тыва АССР үезинде тыва хүрешке хей удаа шүглүп чо-раан Киров Хунажыкович Хомушкунга, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери — Роберт Кировович Хомушкунга тывыскан.

Бай-Тайга кожунуң «Арзылаң мөгези» деп спортчу атка — Айлаң-оол Монгуш, Сер-гей Кашпык-оол дээш, кожунуң күштүг дээн алды мөгези, Бай-Тайга кожунуң «Начын мөгези» деп атка — Василий Сыр-гый-оол, Александр Седип олар төлөпиг болганнар.

Хүрешке күжүн шенеп келген тозан ийи мөгениң аразындан дөрт мөге артып каар-га, көрүкчүлгерниң дааш-шимээни чавырлып, шүглүр болгаш үжүүрлежир мөгелер кым-нар боор ирги деп манай бергенер. Бот-тарының удурланыкчыларын октааш, Тес-Хемден Сайын-Белек Түлүш биле Айдемир Монгуш иелээ артып кааннар. Мөгелерниң сегиржип алышкыны кончуг-даа чидиг бол-ган. Бир удаа догааш кылдыр окташкаш, дараазында салыгга Сайын-Белек Айдемир Монгушту октааш, шүглүп үнген.

Маргылдааны организастан бай-тайга-жылар хүрештин чараш талазыңа сагышты салып, тускай шаңналдарны доктааткан. Эң чараш арганы ажыглаан мөге Өвүрден Ан-дрей Монгуш, тиилелге эң чүткүлдүг мөге Бай-Тайгадан Амир Кара-Сал, эң чүткүлдүг мөге Өвүрден Найдан Ооржак болган. Бо мөгелерге тускай шаңналдарны тывыскан.

Шаңгыр-бол МОНГУШ.

«...УГААН-САРЫЫЛДЫҢ КУЮМНУГ ШҮЛҮКТЕРИ»:

**«Бодун, чүгле бодун
дилээн күжүр-дүр...»**

(Н. Куулар «Назынынын
чалы даңын...»)

Нитилел хөгжүлденин нарын-берге, шилчилгелиг үелеринде философчу лирика «оттуп», күштелип келир. Оң дугайында чогаал шинчилекчизи Э.Бальбууров «Чогаал болгаш философия» деп номунда мынчаар бижип турар: «Төөгүнүн «изиг» хуннеринде философия болгаш философчу поэзия идепкейжи бээр. Нитилелде бүгү чүве өскерлип, чаңылчаан езу-чурум хоруттунуп, эргижирээн хоюлу-дүрүм буурап, хойтакталып турар үелерде өртемчейге көрүш өскерлир, чаа көрүш боттанып төртүтүнөр. Кижилернин угаан-сагыжында, чогаалдыгасында база боттуп амыдыралда чаа делегей төртүтүнүп турар үеде философия — амыдырал дугайында боданышкыннарлыг, мерген-угаан эртеми — мурунку одуругже үнер. Өскерлишкыннернин хайныгышкынныг шимчээшкыннде хөй-ле чүүлдер чидип турда, хаоста, амыдыралдың тывызын тыварынче угланган чогаалдыгала ала-чайгаар авторларнын даяныр күжү болур».

Тыва нитилелдин шилчилгелиг үези, бүгү совет чуртта ышкаш, 1980 чылдарнын ийги чартындан барык 2000 чылдарнын эге чылдарында чедир уламчылап келген. Шүлүк чогаалына философчу лириканы күштелдирип кирип келген авторлар: Н.Куулар, И. Иргит, А. Үержаа, А. Ховалыг, Э. Мижит. Тыва чогаалга чаа салгалдың шүлүкчүлери киргенин эң-не баштай сураглыг чогаал шинчилекчизи А.К. Калзан бижээн. Н.Куулар, А. Үержаа, И.Иргит оларнын өскерлерден ылгалдыын ол мынчаар демдеглээн: «...чингине лирикага, кижинин хууда сеткил-сагыжын илередиринге бердинген болгаш тыва шүлүк чогаалына үр үеде улуг черни ээлеп келген публицисттик лирикаже көрүнмээн...». Шүлүк чогаалына шилчилгелиг үеде чаа, хостуг туруштун аянын үстүнде адаанывыс шүлүкчүлөр кирип, калбарткан деп демдегле, частырыг болбас.

Философия амыдырал-чуртталга дугайында ханы, нарын угадыглар болгаш чуртталганың мөңгедө өскерилбес үнелиг эртинези чүдөл дээн чижектиг айтырыгларга харыны дилеп-тыпкан эртем болур. Философия эртеми болгаш чогаал, ылангыя шүлүк чогаалы, угаан-сагыштын, дылдың чогаалдыгасынын аргазы бооп турары-биле төрөлдешкек, чоок болганда, философ эртемден болгаш чогаалчы — чаа бодалдарнын чаяакчызы, бодаракчызы, медээчизи — бодалчылар болур.

Амыдыралдың алыс утка-зы чүдөл, өртемчейини үүлөзүн канчаар билзе чогуурул, чурттал эртер оруунга кижжи каяа-чүге даяныр күш тыварыл — дээн чижектиг айтырыглар, ханы боданышкыннар, чигзинишкыннер бодалчыларны дүн-хүн дивейн, изиг-соокта-даа «өрүмнел», «чип», хилинчектеп чоруур; сагыш-сеткилдин шак мындыг эрээ-хинчээ, чүректин човулаңы оларны чаа бодалдарга эккээр. Нитилелдин база бот-хуунун амыдыралчы дуржулгасында чурттал эрткен бергелери, чидиргелери оларны амыдыралдың база чогаал ажылынын хоюлуларын шүгүмчүлелдиг көрүп, амыдырал болгаш чогаалдың эге үндезиннерин дилеп, бот-хуу үзөл-көрүжүнге ажыдып, шингээди каттыштырарына

чедирер. Философчу лириканың онзагайын Е.А. Маймин деп орус философчу шүлүк чогаалынын шинчилекчизи — «чаа бодалды чугулалап көргөн» — деп ынчаар тодараткан. Э. Бальбууровтун демдеглээни-биле, бодал — ишти кижи куженишкыннерин, ишти кижи амыдыралдың улуг болушкуну болур, чогаалдыкы кижжи бодун чаазы-биле миннип, чогаалчы бооп чаазы-биле төртүтүнөр.

Н.Кууларнын шүлүктерин сайгарып тура, А.К. Калзан: «Ол, мен бодаарымга, чигзини чок сарыылдыг шүлүкчү» — дээн болза-даа, философчу шүлүктери баштайгы ийи чыындызында («Өзүмнер», «Маңган ак кулун») ам-даа четче илеревээнинден бо лириктиг агымны сайгарбайн турар. Сарыылдыг — угаан-сарыылдыг — бодал колдаан-шүлүктер-биле ылгалып турар деп эскергени-биле ынчаар үнелээни чөп деп бүгүн демдегледип турарымыс бо.

А.К. Калзан «Өзүлдениң демдектери» деп номунда Н. Кууларнын поэзиясын сайгарып тура, «туугай йөрээл стили тыва публицисттик поэзияга 50-60-гы чылдарда дендеп турган», «меге поэзия», «шүлүкчүлери чамдыкта онаалга езугаар албадаттынып, херек кырында мегелеп бижириңче, чүгле публицисттик лирикаже чыгап турган» болза, а «Куулар ол чалгының эзининге барык таварышпаан», чаа туруштун шүлүкчүлери тыва чогаалга кирген деп бижип турар. Н.Кууларнын чогаалдарын сайгарып, «Кууларнын лириктиг маадыры салым-чолдун оруунга таварышкан улуг-биче чүвөлөргө сылдаа-биле ишти-хөңнү үргүлчү дойлу чоруур төрүмел чаңылдыг, дыбыжы, байлак сеткилдиг кижжи бооп турар. Оң ачызында Николай Куулар кижинин даштыкы делегей-биле сан-түн чок харылзааларлыг ишти кижи делегейинин чуртталгазын хөй янзы көргүзүп турар. Чижээ, үзүктелбес шимчээшкынде турар сеткилдин чаңгыс аай эвезин — бүткен болгаш бүтпээн күзелдерин үскүлөжин ол «Күзелдерим» деп шүлүкте орай күстүн омур-хевиринге чоок-шуладыр боданып келген», база «Н.Кууларнын поэктиг боданыглары хөй болгаш амыдыралда дөстүг» деп үнелээн.

Лириктиг маадырны сайгарып тура, сураглыг чогаал шинчилекчизи авторнун бодун, чогаалчы Н. Кууларнын уран тывыштарын ажыдып тура: «кедергей дыбыжы сеткилдиг» деп сөстөрни катаптаар: «Хөйүнү сөглээр, хөйүнү оштаар...», «Хоорайнын шыпшың...» деп шүлүктерин «куюмнуг шүлүктер»; «талантынын ховар болгаш ылаптыг херечизи», «Ындыг лириктиг чогаалдарны бижири тоң берге. Ол болза чүгле кедергей дыбыжы сеткилдиг, сөскүр кижинин төлөптиг онаа-дыр» — дээн. «Дыбыжы сеткилдиг», «куюмнуг шүлүктер»; «ишти кижи делегей чуртталгазын», «бүткен-бүтпээн күзелдерин үскүлөжин» бижээн дээн чижектиг үнелелдер философчу лириканың уран-чечен утказынын демдектерин адап турар.

Н. Кууларнын баштайгы ийи чыындызынын соонда дөрт шүлүк ному үнгөн: «Өгбелерим чурту» (1988), «Чырык болгаш дүмбей» (1991), «Даңгына» (1996), «Чолдун ному» (2006). Бо номнарнын иштинде философчу лириктиг агым чоорту күштелип, тема аайы-биле байып кел чыдар, боданышкыннар угаан-сагыштын ханызынче кирип, шүлүкчүнүн тускай делегейин — космосту — тургузуп келген.

Авторнун угаан-сагыжынын

делегейинде, космоста, ак-кара ийи тала иле көскү: бачыттыг чер, тамы болгаш арыг, бедик дээр, хаяалыг даң, Бурган. Лириктиг маадырнын чуртталганың тывызын дилээн оруктарында чааскаанзырал турар, а хөңнүн билчир өөрү — оон удур талазында. Кара сагыш биле кем чок сеткилдер соксаал чок демиселде база кижинин «боттун ботка чарлаан чаазы», ишти кижи делегейинин демисели бар. Чер кырында чурттал чоруур бузуттуглар, буруулуглар, буянныглар.

Философчу лирика — бодалдың шүлүк чогаалы болганда («мыслящая» поэзия), Н. Кууларнын чогаалдарында кирген бодалдарнын дептерин ажыдып көрээлинер.

1988 чылда чырыкче үнгөн «Өгбелерим чурту» деп шүлүк номунда Н.Кууларнын өртемчейге көрүжүнүн, амыдырал-чуртталга дугайында үзөл-туружунун чугула кезектери көстүп келген болгаш дараазында чылдарда улам тодарал үнүп келир.

1. «Эрликтин элчизи». Бурун-гунун тоожулалы бо шүлүкте ажылаттынган. Тываларнын өртемчейини үш орандан тургустунган деп тайылбырлап, үстүү оранда, Дээрде, азарлар, азар-курбустулар, бурганнар чурттал чоруур болза, Алдыы оранда, Эрлик оранында, оон хөй санныг тамызында, Эрликтин чалчалары бар деп билишкынни автор мында тоожуп бижээн.

«Эрлик-Хаанның айткарыпкан
Элчизи мен. Човалаңыг
Чуртталгаже топтап көргеш,
Чудун кайгап амыраар мен».

Калган кижилернин сүнезинин кара тамыже азы Дээрде Шамбыла оранынче көжүп чоруурун; буянныг, чөптүг, шынчы кижилер үстүү оранга баар деп бурунгу билишкынни делгередип:

«...буянныглар
Ыдыкшыраан сеткилдери
Үстүү, Ортаа ораннарга
Үлөштире агын чажар.

... Чөптүг, шынчы кижилернин
Сөөлү ындыг ачылыг-дыр.

Аяс дээрден баткан херел
Черни ошкап, чырыдарга,
Алдыы оран меге ову
Ческинчидир онуп калыр» —
деп ынчаар сайзырадыр.

Алызында чер кырында чөптүг чорук, шын кезээде тиилеп чоруур бе, бузут-бакка аштырып турбаан бе — дээн чижектиг чигзинишкыннерге хары бо шүлүкте бар. Лириктиг боданышкыннар диирен-аза деп персонажтын чугаазы бооп илөреп кээр: чөптүг чорук, шын, аас-кежик, чыргалаң дугайында боданышкыннарда: чер кырында «сагыжы бак, каржы хейлер» көвүдөзе-даа, буянныг чорук ачылыг деп автор бо чогаалында бадыткап турар. «Даг дег караны дову дег ак базар». Эрлик-Хаанның элчизи:

«Адаарганчыын канчаар ону!
Оода чүгле чаңгыс катап
Арыг, чаагай сүнезинге
Орук айтып, үдээн болза».

«Эрлик-Хаанның өлүр тын чок
Элчизи мен. Салымым бак» — дээн сөстөринде Ак сеткил кезээде тиилеп чоруурун шүлүкчү сагындырып-даа чоруур ышкаш.

Эрлик-Хаанның элчизинин «салымым бак» деп миннишкынни бо омур-хевирде хөй чажыртынган уткалар барын айтып турар. Бир талазындан, Эрликтин элчизи — кижинин ишти кижи бүдүжүнде ак-кара ийи каттыжып турарын сагындырар. Буянныглар — агын

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, шүлүкчү, прозачы Николай Шагдыр-оолович Куулар бо хуннерде 55 харлаар. Юбилейин таварыштыр

чажар, бузуттугларны — эдиртир салымым бак деп миннишкынде ол көскү. Бо шүлүкте бо миннишкын лириктиг маадырнын миннишкыни эвес, а чогаалдың маадыры, персонажтын миннишкыни болур. Эрликтин элчизи мында христиан шажында Мефистофельге чоок. Кижинин бүдүжүнде кезээде ийи таланың соксаал чок адааны чоруп турарын бо омур-хевир медээлеп турар. Христиан культурада Мефистофель — Бурганның айбычызы чорааш, бачыт үүлгеткеш, Дээрлерден ойлаттырган элчи болур. Ынчаар-ла кара күштерин элчи аларган болгаш кижиде ак сеткилди кезээде шенээн чоруур, элзедип чоруур итиригилг күш. Европа чоннарынын христиан шажын-биле харылзаалыг культуразында уран чүүлдүн нарын омур-хевир болур Мефистофельдин үнү Н.Кууларнын «Эрликтин элчизи» деп шүлүкүнде:

...Човалаңыг чуртталгаже...
чудун кайгап, амыраар мен...

...
Адаарганчыын канчаар ону!
Оода чүгле чаңгыс катап
Арыг, чаагай сүнезинге

Орук айтып үдээн болза дээн сөстөринде ак-караның адаанынга алыскан кара итиригилг күштүн утка-хөңнү дыңналып турар.

2. «Боттун ботка чарлаан чаазы» («Өгбелерим чурту» деп номда, 1988) деп шүлүкте лириктиг маадырнын дойлуушкунга, саймааралга алзып, чааскаанзыралдың эки тура-биле кирген «хоругдалынга» хилинчээн бижип турар.

Боттун ботка чарлаан чаазы
дүне-хүндүс
Бодал, сагыш шериглерин
сывыртап кээр...

Ол кижжи чүдөн ынчаар човап чоруурул? Уран-чечен арга оксюморон «Көвей улус аразынга чааскаанзырал»: ийи удурланышкак утканың каттышканында — тоожулал бар. Болуушкуннар — лириктиг маадырнын ишти кижи делегейинде дойлуушкуннар ол.

«Көвей улус аразынга чааскаанзырал» — билчир эш чок, күзелдер чок, чүге-даа хөңнү калган саймаарал. Оң кайы хире «даржыктыын», бергезин дараазында деңнелге ажыдып турар: «хөөрнүн дүмбей ыржымындан даржыктыгдыр». «Хөөр» — «караңгы-дүмбей» — «ыржым» — бо синоним уткалыг сөстөрнүн одуруу нитизи-биле «тамы ораны», «Эрлик-Ораны» деп уран-чечен омур-хевирни тургузуп турар. «Тамы

чогаалчыга «Шын» болгаш оон хөй саны чукчуларынын өмүр изиг байыр чеди быжыг кадыкшылдыкчы чедиш өг-бүлезинге улуг жикти күзөдүс. дарнын дургузунда солуннун арыннары уткалыг, чараш чогушүлүктери, сайгаруулары-биле ларывысты өөртүрү дээш четтиргилереди, моон сол солун арнынга чаагаалдарын номчу бис дээрзинге шаан, хүндүткелгейип тур бис.

РЕДАК

оранынын хилинчээ миннишкынни саймааралды «Бажың-тамаа каа чыдыптар сен», «Тамы артарын-даа чөптүг хер жыыдалым езулалы» дег ралар база деткижи. Кижинин бүдүжүнде дигизинишкын, «өжөш-бимудал кезээде соксаалселде чоруурун шүлүктү 1996 чылда Н. Куулар «Улуг-Хем» сеткүүлүктү кан С. Есениннин «Кад» («Черный человек») деп лииниң очулгазы үнгөн. ...Медээдаажок, ар аараан-дыр мен...

...
Оңчок кара,
Кап-ла кара,
Кара кижжи
Орунумга кээп оруп
Кара кижжи
Дүннү өттүр удутпас...

...
..Кандыг-ла-бир
Самыргай бак, бужа
Чуртталгазын менээ
Шулу боттун сеткили
Сарынналды, коргууш хавы...

Кап-ла кара,
Кара кижжи.
Сагыш-сеткилдин эрзиниң лириктиг илерелин каанзыралдың аар чүгү танывазы өске-даа ышгажок танывыры чоок-даа коргунчуг кара кижжи-биле лажыг дугайында шүлүк сеткил-хөңнү үстүнде ганывыс чогаалдарга, сеткил-хөңнүңе, поэтичок, хөөннежип турары С.Есениннин бо сураглызында даң адаары билек, олыг бак аалчынын чидип дүннүн коргунчуг көстүрүп чоруй баар. Шүлүк кол бодалында: кижинин де мөзүлүг болгаш мөзүнарларнын демисели, ак таланың каттышканы. Ескыска шүлүглелинде хөй тынган уткалар бар, бичедир чогаалдың сөзүглөгарган шинчилекчилер ут талазы-биле каш янзы таны берип турарлар. Харыңзелдерге алзыычал кездээхөй-ле улус аразынга чала шүлүктерин бодал чокка тасаан силензимээр чогаал өскерилгенинин төөгү мында көргөн.

Уран Д

чогаал

(Уланчылыг)

«РОМЕО БИЛЕ ДЖУЛЬЕТТА»

Шииниң баштайгы көргүзүүнүн соонда бодал

Театр уран чүүлү

В Көк-оол аттыг национал театрынын аныяк режиссеру Сюзанна Ооржак литературанын эң шыл-чагалдарынын бирээзи Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» деп алдарлыг шиизин ушакташ, көрүкчүлөргө баянлап каткан. Чаа шииниң баштайгы көргүзүү республиканың амыды-нада онзагай болушкун бол-дурууга жакшы.

Ромео биле Джульеттаның

Ромео — Москваның күрүнениң театр уран чүүл институтунун доозукчузу Айдыс Чадамба.

театрның сценазынга эң не- бир дугаар профессионал режиссер, РСФСР-ниң ал- артизи С.Л. Оюн тургускан. Илдарны ынчан Ленинград- киноматография институтун- чы чыгыскурсчулар Ширин- ьтек, Ирина Лопсан, Дадар чаа олар ойнаанын сактып

2-7973 чылдарда чаа-ла доозуп турган уруглар, оол- ромео биле Джульеттаның ас-кежик болбайн канчаар. бистерни дүвүредип турган ла чүүл баштайгы ынакшыл- н аан. Тываның Улустун чо- ны Сергей Пюрбюнуң тыва чулгазын номчаан, дашты- туң (Англия) артистериниң ааны кинозун көргөн бол- ва артистеривисти оларга аажок чоргаарланып тур- ты сактып келдим. Ынак- алыскан дөскөл чок чалыы и, бердинишкени, өлүм- лданмас, шынчы чорукту, таар улуг муңгарал, куда- өлүмнү «Ромео биле Джу- ан» кижилеп алып болгай. «Ромео биле тадан» муңгаранчыг тоо- деп бир-ле ат-сурагылыг чугаалааны сөстөрүн бижип алган школачы тел-дептер кыдыраажым- раамга чуруттунуп орду- ты ынакшылдың күштүг- ьтары ышкаш, эң баштай- нага көргөн «Ромео биле тамга» кайын чедерил аан дал чаа тургускан шиини- етинде бажымга кире

Сцена ажыттынар-ла, ийи көрүшпес төрөл бөлүк — Мон- текки биле Капулеттилерниң ара- албатылары чарып чадап каан адаан-мөөрейинде алыскан, шимээн-дааштыг көстүп келди. Оларның каас-коя, аяныгы, ча- раш идик-хеви каракка до- раан илдигер (идик-хеп чурукчузу Кулчаана Шоюн). Монтеки биле Капулеттиниң рольдарында шу- кинчи-чагыскурсчулар — Тыва- ның Улустун артизи, театрның кол режиссеру Алек- сей Ооржак биле Тыва Республика- ның алдарлыг арти- зи Виктор Наксыл. Алексей Кара-оол- овичини мырыңай танып чадап ордум. Мен ышкаш танываан көрүкчүлөр хөй-ле боор. Чоокта чаа-ла Алексей Ооржактың юбилейлиг кезээ- зиниң дугайында бижээш: «Алексей Ооржак моон соң- гаар-даа чогаадык- чы ажылдары-биле бисти кайгадып, кандыг-бир онзагай рольду ойнап үнүп кээр-даа чадавас» деп оштап органим олчаан болганы бо ышкашыл. Ынак ар- тистеривис сценада база катап көстүп келген онзазын деп бодалга алзып, сиң- ниңип дыннап ора, кулак таалаар че- чен-мерген чыгыне

Тыва дилынысты магададым. Джу- льетта балконга көстүп кээрге, Ро- меонун чугаазы бо: Барасканнар сеткил аарыын билбес-тирлер. Балконда бо чүү кончук херел боор ол? Солаңгы-ла. Джульетта, хүн-не-дир сен! Соңгаа барып, айны өжүр херелденем: Аккыр чырык чайынынга шыдап чадааш, Адааргаан ай бүлүрерти арий берген. Эргим сарыым! Алдын тыным! Өөрүшкүм! Кайы хире кайгамчыктын боду билбес. Эрни шимчээр, чугаа-домаа дыңналбайн тур. Карактыгда чугаа-соотту чоорул ону. Доора чугаа кылып турар кижилеп дийин мон. Топтап көрбес мелегейни, мени-даа ыңай! Караңгыда чорук кылып, дээрден баткан, Тергиин чырык ийи шолбан далашпышаан, Карактарың шиммейн көр деп, дилеп чорлар. Дээрже үнүп, оң караа чыраан болза! Хаяалыг хүн үнген-дир деп чандыр билгеш, Хамык куштар өөрүп-хөглеп, ырлажыр боор. О, хол-хавы болуп алгаш, оода-ла Ооң холун чылыктырып чораан болза!

Улуг Шекспирни тыва дилче Тываның Улустун чогаалчызы Сер- гей Бакизович Пюрбю очулдурган. Шииниң маадыр бүрүзүнүн сөс- домаан дыңнаарга аяныгы, чараш деп чүвезин! Төрзөн дилывыс ол хире чараш, байлак, чечен-мерген- дир. Улуг чогаалчының очулгазын катап-катап номчуксаң кээр.

Артистер, ылаңгыя аныяктар- ның илдик чокка чугаалап турарын канчал демдеглевес боор. Хоорай- га өскөн, ажыы-биле чугаалаарга, чарт тывалай албас аныяк улус ышкашыл, олар улуг күштү үндүрүп, эвээш эвес дерин төп, дылы «сый- лып» тургаш, бо денелди чедип алган дээрзи билдингир. Шилип алган артист мергежилнге, сце- нага ынаа ол хире. Оларның дыл- домаан эдип чазаарынга, чыгыне тыва аян кири чугаалаарынга ре- жиссернун дузалакчызы, Тываның Улустун артизи Анна Ширин-оол улуг дуза, деткимчени көргүс- кенин маңаа демдеглезе чогуур.

Кол рольдарда ойнап ту- рар аныяк артистери- вис театрыныста ойнап эгелээ-ле чыл безин четкен эвес. А ол хиреде кайы хире ойнап турар-дыр, кижилеп оларга сагыш- сеткилинден бүзүрөп, олар-биле денге өөрүп, каттырып, муңгарал ора аан. Аржаана Кууларны (Джульетта) сценага ырлай бер- генде, «сугда балык дег» чаңаар ыраажы деп билер турдуус. 14-ле харлыг Джульеттаны оң ойнап ту- рары кайгамчык чаптанчыг, чараш. Шииниң режиссеру Сюзанна Оор- жактың чыгыскурсчузу, Санкт- Петербургтун күрүнениң театр уран чүүлүнүн академиязының доозук- чузу Чечек Монгуштун Джульет- тазы база дыка чараш. Деңнеп, демдек салырынче далашпаалы- нар, элекке эшкедөөзелиңер, ол рольдары-биле оода он-чээрби ка- тап сценаже үнүп каапкан соонда, ынчан деңнеп-даа тургай бис аан.

Ромео биле Меркуциону ийи аныяк артистер Уран-оол Стал-оол биле Айдыс Чадамба элчип-селчип ойнап турар. Уран-оол Стал-оол Кызылдың ийи дугаар школазын- га өөренип тургаш-ла, клазының

болгаш школазының адын камгалап, уран чүүлге салым-чаян- нын көргүзе бер- ген. Оң соонда ол Аныяк көрүкчүнүн театрынга (Айлана Леонидовна Чадам- баның өөреникчизи) ойнап эгелээш, улаш- тыр Чөөн-Сибирьниң театр уран чүүлүнүн ака-демиязынче өөренип киргеш, дооскан. Ынакшаан Ромеону ол олчаан ойнап турар-дыр. Уран-оолдун Ромео- зу оң Меркуционун- дан бүзүрөңгир. Ай- дыс Чадамба «Эгил, эжим, эгил» деп ши- де Баланың ролун дыка эки ойнаан база бир салым- чаяанныг артист өзүп ора-дыр дээр- зи билдинип келген. Бо чаа шиинде Ай- дыстың Меркуциону ойнап турары, мен бодаарымга, Ромео- зундан күштүг. Ын- чалза-даа үстүндө чугаалааным ышкаш, элзэн үе эртсе, оң Ромеозунга дыка ынак алаарымыс-даа чадавас. Джульетта- ның эмирикчизин Олимпиада Чы- вырал биле Надежда Ооржак ой- нап турар. О. Чывыралдың эдени ойнап турары каттырынчыг, эмин эрттир чинк. А Надежда Ооржак- тың ойнап турары уян, чымчак болгаш, мен бүзүрөп, чоок хүлээп көөр чордум.

Артист бүрүзүнүн ойнап турарынга хамаарыш- тыр чугаалаар болза, «аскак хой ырай бээр», ниитизи- биле эр хейлер деп түңнөп болур. Режиссернун салган сорулгазы ындыг болганда, олар ынчаар дам- чыдып турары-ла ол боор. Роль- дарынче улам ижигип, сиңнигип, моон соңгаар улам күш-түг, чараш

Джульетта — Аржаана Куулар. Ромео — Уран-оол Стал-оол.

ойнаарын күзөп каалыңар.

Режиссер Сюзанна Ооржактың көрүкчүлөргө бо белээ, шынал- ла, манаваанымыс онзагай, чараш белек болду. Аныяк кижилеп бол- гаш, бо өлүм чок чогаалды ши- кылдыр тургузарда ынакшылды болгаш дөскөл чок чалыы назын- ны ол мурнуку одуругда салган. «Ромео биле Джульеттаны» сце- нага кайы-даа үеде трагедия кылдыр көргүзүп турган бол- гаай. С.Ооржактың тургусканы- биле ши дөскөл чок чаш назын, далай ышкаш сагыш-сеткил ал- зыышкынынга бүргөткен баштайгы ынакшыл дугайында тоожу-дур, көрүшпес аймактарның өжээн- адааны безин — ийиги чергеде.

Арга-дуржулга чок аныяк ар- тистерден ол хире күштүг оюнну чедип ап шыдаар, сценага ой- навастан, чоннун үрдө манааны ынак артистери — хоочун шукин- чилерни сценаже үндүр «сүрүп» кээр режиссерлуг болганымыс — улуг чедишкени-дир. «Ромео биле Джу- льеттаны» сценага тургузуп турар дээр-ле режиссернун бодунга болгаш артистеринге бүзүрөлдөөнүн, дидиминиң, салым-чаяанныының бадыйкалы-дыр. Шиин соонда көрүкчүлөр улуг сайгарылганы кылган. Ынчаңгаш Сюзанна Оор- жакка четтиргенивисти илеретпи- шаан, шиин соонда сайгарылга үезинде кирген санал-оналдарны өөренип көөрүн сүмелеп, моон соңгаар-даа дидим базымнарны, улуг-улуг чедишкенин күзөп каалыңар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Капулетти — ТР-ниң алдарлыг артизи Виктор Наксыл, Капулеттиниң кадыы — Ляна Ондур.

— РОСБАНК

Хүндүлүг хереглекчилер!

Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың, 98 адресе «КРАСНОАРМЕЙСКИЙ» ОПЕРАЦИЯ ОФИЗИ ажыттыңан.

Хууда хереглекчилер дүрген херегледин болгаш машина, квартира садып алырының чээлилерин ап, артык акшазын депозиттерге шыгжадып, агар сан ажытпайн, акшаны шилчидип болур.

Офис 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар. Дыштаныр хүнү — суббота, воскресенье.

«РОСБАНК»-ның чонга чедирип турар ачы-дузазының дугайында 2-19-06 телефон-биле азы www.rosbank.ru. сайттан билип ап болур.

АНОНС

«ДОТ ХАРЫЛЗАА»

- Электроннуг чазак деп чүл?
- Оочурга үр турбайн, паспортту канчаар алырыл?
- Хей ажил-херектиг төптүң херээ чүл?

Бо болгаш оон-даа өске айтырылгарга харыыларны «Шын» солунче 2-01-35, 8-923-383-78-88 телефоннар-биле 2013 чылдың АПРЕЛЬ 5-те, ПЯТНИЦАДА, 9 шактан 11 шакка чедир долгапкаш, билип ап болур силер. Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы-биле «дорт харылзаа шугуму» «Шын» солунунун редакциязынга болур. Сонуургаан айтырылгарыңарны баш бурунгаар 2-04-52 дугаарлыг телефонче салып болурун дыңнаттывыс.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыңан харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажың. Бажың ажыглалга дужааттыңан.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каъттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	3	97,80	11,50	2,3

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар: тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажил-агый килдиз — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдиз — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7953. Чагыр 39. Номерни парлагаш дужааганы график езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Четтиргенивисти илереттис

Бистиң ачавыс, Тываның Улустун хөөмейжизи Хунаштаар-оол ООРЖАКТЫҢ 80 харлаан юбилейинге уткуштур республика чергелиг хөөмей-сыгыт мөөрейинге улуг үлүг-хуузу кирип дузалашкан ТР-ниң хөөмей-сыгыт төвүнге, а ылаңгыя Зоя Кыргысовна Кыргыска, Конгар-оол Ондарга, республиканың улусчу чогаадылга төвүнүн директору — Нелля Сүге-Маадыр-ооловнага, Зоя Доржуевнага, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен хей санныг дөргүл-төрелдеринге — Мөге-Шулуу Сүрүң-оолович Ооржакка, Бора Эртинеевич Сарыгларга, Клара Сүрүң-ооловна Кууларга база оон ажы-төлүңге, Дарый Сүрүң-ооловна Кууларга, Твер-оол Сүрүң-оолович Ооржактын ажы-төлүңге, Брат Сүрүң-ооловна Монгуштуң уругларынга, улуг чааваларым — Галина Донгураковна Ооржакка, Раиса Рузаевна Ооржакка, Зинаида Оюн-ооловна Ооржакка, Татьяна Сүрүң-ооловна Ооржакка болгаш өг-бү-лезинге, улуг даайывыс Кирилл Санчьевич Ооржакка, өг-бүлезинге болгаш оон-даа хей дузалашкан дөргүл-төрелдеринге, Алдан-Маадыр суурнун суму чагырга ажылдакчыларынга, клубтун ажылдакчыларынга, суурнун чонунга «Шын» солун дамчыштыр четтиргеним илереттим.

Хүндүткел-биле, оглу Виктор Хунаштаар-оолович ООРЖАК.

Байыр чедиришкени

Бистиң ынак ававыс Анна ЧИМИТ апрель 3-те 50 харлаан Тайга кожуунун Тээли суурнун тизинге фельдшерлеп хей чылдары шаңнал-макталдыг ажылдап келген 2 уйнуктарлыг. Амгы үеде күрүм төлдү азырап алгаш, өөредип юруур. Ававыска аас-кежикти, казуун назынны, черниң өң-баазын сөөңедивис.

Өөнүң ээзи,

ТР-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, ус-шевер, «алдын» холдуг Алексей Каң-оолович МОНГУШТУҢ апрель 1-де төртүтүңен хүнү. Ол — Кур-Чер школазында «Хуулгаазын даш» деп бөлгүмнүн удуртукчузу. Оон өөреникчилеринин ажылдары Тывага, Россияга, харын-даа даштыкы чурттарга алдаржаан.

Силерниң нарын болгаш солун мергежиликтерге ам-даа бедик чедиришкенин күзедивис! Төртүтүңен хүнүңер-биле, Алексей Каң-оолович!

Ада-иелер.

Извещение

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Иргитлия Билчейовича о предоставлении в аренду земельного участка сельскохозяйственного назначения, расположенного в с. Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Кызыл-Даг, м. Узук-Кыры, с общей площадью 24000,00 кв.м., для использования — для ведения личного подсобного хозяйства.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун с. Тээли, ул. Комсомольская, д. № 222.

Мөгейит

Бистиң эң-не хүндүткелдиг, эргим киживис, ынак ачавыс, кырган-ачавыс, акывыс, честевис, даайывыс, күдээвис, думмазы, Федерациязының агроүлетпүр каттыжышкынының Хүндүлүг ачызы, Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ачызы, күш-ажылдың хоочуну, бүгү амыдыралын республиканың ажыл-агыйын сайзырадып хөгжүдеринге бараалгадып келген күрүм шаңналдарының эдилекчизи Макар Чылбак-оолович чырык өртемчейден чарлып чорутканының кажыыдалын, бистиң шүжүүвүстү үлежип келген бүгү арыг сеткилдиг, эриг баарлыгы, ка, Тыва Республиканың Чазаанга, оон баштыңы Ш.В.Кара-оол ажил-агый сайыды С.Х.Монгушка, Көдээ ажил-агый яамызын чуннарынга, кады ажылдап чораан эш-өөрүңге, республиканың төлөлдөр каттыжышкынынга, үндүрүг инспекциязының коллектив ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске, Улан-Удэден, Кы Ак-Эриктен, Сүт-Хөлдөн, Хову-Аксындан, Хөндергейден келген ырыыска, хей санныг чуржааттарынга, думмаларынга улуу-биле чивисти илереттис. Оларның буянныг сагыш-сеткили, ачы-дуза катал буян-кежик кылдыр эглип келир болзун деп йөрээдивис.

Эргим ачавыс М.Ч.Саттың ачы-хавыязының эң дээди үнелели кайгамчык ажылгыры, күш-ажылга ынаа болгаш харысалгалыг ак сеткилдиг дузааргаа, эш-өөрүңге хүндүлээчели болур.

Эргим киживис дугайында чырыктыгыг тураскаал кады ажыраан өөрүнүн, хей санныг төрелдеринин бистерниң чүрөктеривиске мөңгөде артар.

Өөнүң ишти, уруу

Бистиң ынак ачавыс, думмаларының улуг акызы, чөлөнгийи, тарының энэрелдиг кырган-ачазы, хей санныг төрелдеринин чыт думмазы, эш-өөрүнүн хүндүткелдиг, бүзүрелдиг эжи, Улуг-Хем суурнун девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Станислав Васильевич ДОРЖУ 2013 ч. март 25-те хенертен чоок кижилеринден, анык назынындан чарлып чоруткан. Ажыг-шүжүүвүстү үлежип, материал болгаш моральдыг дузаны берге үеде биске чедирген эргим чон Тыва Республиканың Дээди Хуралында, Тыва Республиканың төлөлдөр комиссиязынга, Улуг-Хем кожуунун, Шагаан-Арыг хоорай, чагыргаларында, кожуунун, хоорайның Төлээлекчилер хуралында, путаттарында, девискээр соңгулда, участок комиссияларында, күн өөредилге, көдээ ажил-агый эргелелдеринге, кожуунунун төп эмнелетти херектер, контроль-санажылга, П4-17 «Юлиана» садыг төвү, тивтеринге, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Чөөн-Хемчик, С. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Кызыл кожууннарда келген кудалары, чаңгысклассчыларында, эдержи чораан эш-өөрүңге, кожоларында качыгдалывысты деңге үлежип, сөөлгү оруунче үдешкенинге четтиривисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары, кады төрээнери, төрө

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникацияларында хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика тарапы биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херектүүлүг дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туржу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактор дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылар.